

Електронна бібліотека видань історичного факультету Харківського університету

Домановський А. М. Сторінка з історії харківської візантиністки (про спробу перекладу «Книги Епарха» в Харківському університеті) // Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу: Харківський історіографічний збірник. – Харків: НМЦ “СД”, 2002. – Вип. 5. – С. 101 – 106.

При використанні матеріалів статті обов’язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов’язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов’язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський

СТОРІНКА З ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОЇ ВІЗАНТИНІСТИКИ
(про спробу перекладу «КНИГИ ЕПАРХА»
в Харківському університеті)

Історія розвитку історичної науки в Харківському університеті — тема, що привертала увагу багатьох дослідників. Увага ця не випадкова — за час існування цього вищого навчального закладу історики, котрі працювали в його стінах, зробили значний внесок у розробку багатьох проблем світової історії. Проте, на жаль, незважаючи на значну висвітленість зазначеної проблематики в науковій та популярній літературі, у ній залишаються справжні неторовані білі плями, питання, які ще чекають на свого дослідника. Доводиться констатувати, що до переліку таких білих плям належить історія візантиністики, котра знайшла певне висвітлення лише тому, що вивчення історії Візантійської імперії неминуче було пов'язане з дослідженням історії стародавнього світу (античної Греції та Риму), західноєвропейського середньовіччя, а також історії слов'янських народів. Спеціалізовані ж дослідження, присвячені суто історії візантиністики саме в Харківському університеті, починають з'являтися лише останнім часом [1; 2, с. 97–99; 3, с. 260–268]. Зазначимо, що така ситуація абсолютно не відповідає реальному внеску харківських вчених у розвиток світового візантинізму. Для того щоб пересвідчитись у справедливості останнього твердження, достатньо навіть простого переліку імен найбільш відомих візантиністів-харків'ян. Серед них — В. Надлер, Є. Зернін, Є. Редін, Г. Ласкін, Ф. Шміт, В. Савва, Є. Черноусов. Праці цих учених другої половини ХІХ–початку ХХ століття увійшли до золотого фонду світової візантиністики і не втратили свого наукового значення досьогодні.

Звичайно, ця стаття не охопить всього широкого кола питань, що постають перед дослідником візантинізму в Харківському університеті. Вона присвячена лише одному цікавому епізоду з історії Харківської візантиністики, а саме — спробі перекладу однієї з важливих історичних пам'яток Х століття — так званої «Книги Епарха». Цей історичний документ — одне з найбільш важливих джерел з історії організації ремесла й торгівлі у Візантії IX–XI століть. Її текст було віднайдено і вперше видано в 1893 р. у Женеві французьким дослідником Ж. Ніколем [4]. Наступного року дослідник зробив переклад джерела на французьку мову [5]. Після цього «Книга Епарха» багато разів перевидавалась і перекладалась. Згадаємо, перш за все, видання відомого російського візантиніста М. Я. Сюзюмова [6], а також останнє, найбільш детальне видання, здійснене німецьким дослідником Й. Кодером [7]. Варто

підкреслити велике значення «Книги Епарха» для вивчення давньої історії України, перш за все — торговельних зв'язків Київської Русі з Візантією [8, с. 122–125; 9, с. 13–28 *тощо*].

Переклад саме цього джерела з середньогрецької на російську мову і здійснив у 1916 р. Всеволод Зіборовський. Екземпляр цього перекладу — 90 сторінок машинописного тексту зі старовинною орфографією в паперовій обгортці — зберігається в Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву Російської Академії наук [10; 11, с. 186]. Документ має назву: «Книга Эпарха Льва Мудрого. Перевод с греческого В. Зибаровского». На наступній сторінці — напис чорнилом, ймовірно, зроблений перекладачем: «Глубокоуважаемому Приват-доценту Евгению Александровичу Черноусову в знак глубокой благодарности и признательности посвящается этот труд», а наприкінці документу на сторінці 79 (лист 42) зазначено: «Харьков. 28. V. 1916 г.» У тексті документа немає більше жодної згадки про перекладача, відсутні будь-які більш детальні дані про нього. Проте три обставини з наведених свідочтв дозволяють припустити, що В. Зіборовський переклав «Книгу Епарха» саме під час навчання в Харківському університеті:

- по-перше, місце перекладу (м. Харків);
- по-друге, особа, котрій присвячено переклад (Є. О. Черноусов);
- по-третє, час завершення перекладу (28 травня 1916 р.).

Два останні пункти вимагають певних пояснень. Євген Олександрович Черноусов — один із видатних вітчизняних візантиністів, спеціаліст з історії стародавнього світу та Візантійської імперії, котрий працював у Харківському університеті з 1906 до 1918 р. [12, с. 56; 13, с. 80–81]. У нашому випадку показово, що до кола його наукових розвідок входили, перш за все, питання соціально-економічної історії Візантії. Як пише сам Євген Олександрович у звіті про закордонне відрядження влітку 1911 р., головною його метою було «присвятити свій час заняттям у місцевих архівах (архівах Російського Археологічного інституту в Константинополі — А. Д.) з питань, що стосуються організації торгівлі та промисловості у Візантії» [14, с. 1].

Основним результатом проведених під час відрядження наукових розвідок стала згодом велика стаття — рецензія на книгу німецького дослідника А. Штекле [15, с. 154–178]. Значну увагу в цій роботі Є. О. Черноусов приділяє характеристиці «Книги Епарха», детальному аналізу окремих її свідчень. Таким чином, можна впевнено стверджувати, що, по-перше, проблеми, пов'язані з вивченням «Книги Епарха», були добре відомі Євгенію Олександровичу, та, по-друге, переклад цього джерела був присвячений В. Зіборовським Є. О. Черноусову саме тоді, коли останній працював у Харківському університеті (1916 р.).

Наведені дані, безумовно, певною мірою підтверджують припущення про те, що В. Зіборовський міг бути студентом Харківського університету, але не свідчать про це прямо. Вирішальну ж роль у верифікації

наведеної гіпотези відіграє «Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1916 г.», який у розділі «Научные командировки» з відряджень студентів історико-філологічного факультету зазначає поїздку «студентів Зіборовського, Житкіна та Овчаренка — до Вовчанського повіту на розкопки курганів» [16, с. 13].

Виходячи з останнього прямого свідчення та враховуючи значну кількість непрямих, можна впевнено стверджувати, що Всеволод Зіборовський здійснив переклад «Книги Епарха» саме під час навчання в Харківському університеті. Крім того, на базі даних тих же звітів про стан та діяльність Харківського університету за 1915–1916 рр. можна зробити деякі припущення щодо передісторії цього перекладу.

Зі звітів ми дізнаємося, що одним з напрямків викладацької діяльності Є. О. Черноусова були практичні заняття з вивчення пам'яток візантійського законодавства зі студентами старших курсів [16, с. 18]. Серед законодавчих джерел, які вивчалися на цих практичних заняттях, була, швидше за все, і «Книга Епарха». Ймовірність останнього припущення видається достатньо значною, якщо ми врахуємо коло наукових інтересів Євгена Олександровича.

У тому ж звіті знаходимо дані про те, що викладачі Р. І. Шерцль та Я. А. Денисов вели паралельно з Є. О. Черноусовим практичні заняття з вивчення грецької мови, котрі полягали в перекладі з грецької на російську та з російської на грецьку [16, с. 18].

На цих заняттях, безумовно, і формувався той науковий потенціал В. Зіборовського, який дозволив йому здійснити переклад. Практичні заняття під керівництвом Р. І. Шерцля та Я. А. Денисова формували у нього навички перекладу з грецької мови на російську. Зауважимо, що характерною рисою його перекладу є бажання перекласти російською всі технічні та спеціальні терміни, які зустрічаються в тексті джерела: вестіопратів він називає продавцями дорогоцінного шовкового одягу, аргіропратів — ювелірами, метаксопратів — торгівцями шовком-сирцем тощо [11, с. 186]. Варто зауважити, що такий підхід не можна вважати правильним, оскільки згадані терміни мають полісемічне навантаження.

Практичні ж заняття під керівництвом Є. О. Черноусова сприяли формуванню у В. Зіборовського навичок з наукової критики джерела, порівняння його свідчень з даними інших історичних джерел. Ці навички повною мірою виявилися при перекладі «Книги Епарха». Всеволод Зіборовський у численних примітках до свого перекладу неодноразово пояснював спеціальні терміни, коментував окремі положення джерела, посилавчись на інші юридичні пам'ятки — Кодекс Юстиніана, Новели Юстиніана, Василіки тощо. Крім того, до перекладу було додано таблицю візантійської монетної системи, короткий термінологічний та предметний покажчики.

Тепер нарешті можна поставити питання про те, що саме спонукало В. Зіборовського здійснити переклад «Книги Епарха». Відповіді на

це питання допомагає «Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1915 год», у якому сказано: «Згідно зі 134 статтею університетського статуту для заохочення студентів для наукових занять факультетськими зборами пропонуються задачі та задовільні твори призначаються медалі та почесні відгуки. На 1915 рік були запропоновані факультетами наступні задачі: З історико-філологічного факультету... З всесвітньої історії «Книга Епарха» як історичне джерело» [17, с. 125]. Враховуючи те, що є відомості про написаний В. Зіборовським науковий трактат «Время происхождения "Книги Епарха"», котрий він відіслав у 1935 р. до Москви до Відділення суспільних наук Академії наук для розгляду і можливої публікації [10, (лист, доданий до перекладу); 18; 19, с. 360], а також напис на полях 79 сторінки (лист 42) перекладу напису: «Політико-соціально-економічний характер Книги Епарха при порівнянні з цеховими статутами XIII ст. Західної Європи швидше свідчить про те, що пам'ятник цей належить до 70-х років XIII століття, а не до X століття», можна зі значним ступенем вірогідності припустити, що роботу на запропоновану факультетськими зборами тему написав саме В. Зіборовський. У майбутньому робота «переросла» у вищезгаданий трактат, відісланий до Москви. На жаль, ми не маємо жодних свідчень про те, чи був В. Зіборовський певним чином відзначений за свою роботу, проте певне враження про її науковий рівень дозволяє скласти розгромний відгук на неї відомого російського візантиніста В. Н. Бенешевича, котрий сам планував у 30-ті роки здійснити переклад «Книги Епарха» [18; 11, с. 186; 19, с. 360; 20, с. 387]. Бурхливий і справедливий протест російського вченого викликало перш за все датування походження «Книги Епарха» 70-тими роками XIII ст., проте варто зауважити, що рецензований професіональним візантиністом трактат був написаний на основі дослідження студента, візантиніста-початківця, який до того ж довгий час після закінчення університету не мав змоги продовжити професійну підготовку: пов'язаний з бурхливими подіями революції та громадянської війни від'їзд Є. О. Черноусова, а згодом і закриття університету фактично знищили будь-яку можливість для розвитку візантиністики в Харкові [пор.: 21, с. 33–34]. Цілком можливо, що за більш сприятливих обставин розвитку медієвістики в Україні харківська школа візантинознавства могла б остаточно сформуватися, а В. І. Зіборовський посів би в ній належне місце талановитого учня Є. О. Черноусова¹.

¹ У листі до Ф. І. Успенського, датованому 23 травня 1915 р., відомий російський візантиніст О. О. Васильєв писав про цілковиту можливість виникнення кафедр візантинознавства в російських університетах того часу, у тому числі – й у Харківському. Наприкінці листа він додав: «Якщо ж кафедри дійсно будуть засновані, то учні, я впевнений, знайдуться, у цьому не може бути сумнівів». [22, л. 1–3; 23, с. 336–337]. У Харкові одним з таких учнів цілком міг стати Всеволод Зіборовський.

Література

1. Домановский А. И. О рукописи Е. А. Черноусова «Партии ипподрома в Константинополе»// <http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/lotweb01/domanov1.htm> (Тезисы конф. «Ломоносов-2001», Москва, 19–20 апреля 2001 г.).
2. Кедя М. К. История Византии в творчестве М. Петрова//Проблемы истории и археологии Украины: материалы междунар. научн. конф. (Харьков, 16–18 мая 2001 г.). — Харьков, 2001.
3. Павлова О. Г. Наукова та педагогічна діяльність Ф. І. Шміта — професора Харківського університету//Вісник Харківського університету (далі — ВХУ). — 2001. — № 526: Історія. — Вип. 33.
4. Nicole J. Le Livre du Prefet ou l'Edit de l'empereur Leon le Sage sur les corporations de Constantinople/Texte grec et latin. — Geneve, 1893.
5. Nicole J. Le Livre du Prefet ou l'Edit de l'empereur Leon le Sage sur les corporations de Constantinople/Trad. francaise du texte grec. — Geneve, 1894.
6. Византийская книга Эпарха/Вступ. ст., пер., коммент. М. Я. Сюзюмова. — М., 1962.
7. Das Eparchenbuch Leons des Weisen/Einf. Ed. Uberetz und Indices von J. Koder. — Wien, 1991.
8. Пеняк П. С. Про ремісничі об'єднання Русі та Візантії//Український історичний журнал. — 1995. — № 1.
9. Сидоренко О. Ф. До питання про початковий етап торговельних зв'язків Русі з Візантією//Феодалізм на Україні. — К., 1990.
10. Санкт-Петербургский филиал Архива Российской Академии наук (далі — ПФА РАН). — Ф. 276. — Оп. 1. — № 196.
11. Медведев И. П. По поводу нового издания «Книги Эпарха»//Византийский временник. — 1993. — Т. 54.
12. Кадеев В. И., Латышева В. А., Мещеряков В. Ф., Сергеев И. П. Древняя история и античная археология в Харьковском университете (1805–1990 гг.)//ВХУ. — 1991. — № 357: Историческая наука в Харьковском университете (К 185-летию ХГУ). — Вип. 24.
13. Митряев А. И., Голубкин Ю. А., Лиман С. И. Медиевистика в Харьковском университете//ВХУ. — 1991. — № 357: Историческая наука в Харьковском университете (К 185-летию ХГУ). — Вип. 24.
14. Отчет о заграничной командировке летом 1911 года приват-доцента по кафедре всеобщей истории Е. А. Черноусова//Записки Императорского Харьковского университета (далі — ЗИХУ). — 1912. — Кн. 1. — Часть официальная.
15. Черноусов Е. А. Римские и византийские цехи//Журнал Министерства народного просвещения. — 1914. — Сентябрь.
16. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1916 год//ЗИХУ. — 1917. — Кн. 3–4.

17. *Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1915 год*//ЗИХУ. — 1916. — Кн. 1.
18. *ПФА РАН.* — Ф. 192. — Оп. 1. — № 122.
19. *Медведев И. П.* В. Н. Бенешевич: судьба ученого, судьба архива //Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге. — СПб., 1995.
20. *Герд Л. А.* Фотоархив В. Н. Бенешевича//Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге. — СПб., 1995.
21. *Митряев А. І.* Дослідження в наукових установах УРСР 20-х років середньовічної історії зарубіжних слов'ян і Візантії//ВХУ. — 1975. — № 118: Історія. — Вип. 9.
22. *ПФА РАН.* — Ф. 116. — Оп. 2. — № 61.
23. *Куклина И. В.* А. А. Васильев: «труды и дни» ученого в свете неизданной переписки//Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге. — СПб., 1995.